

АЛАНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ВОЛГИ У ПЕРІОД РАНЬОГО ТА РОЗВИНУТОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VI—XIII СТ.)

Правобережжя середньоволзького регіону традиційно пов'язують з розселенням мордві — народу фіно-угорського походження, формування якого в основному відбувалося у середні віки. Проте в історії цієї етнічної групи є чимало білих плям. Досить цікаво, що на це ще наприкінці XIX ст. звернули свою увагу автори статті „Мордва” в „Енциклопедичному словнику” Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона. „Мордва — самое значительное из восточно-финских племен, насчитывающее до 1 милл. душ и живущее в губерниях Нижегородской, Пензенской, Тамбовской, Симбирской, Казанской, Самарской, Уфимской, Оренбургской и Саратовской Древнейшее упоминание о нем — страна Morgia у Константина Багрянородного и племя Morgens у Иордана. Позже М. играет роль в истории княжества зяанского и судальского нижегородского. По исследованию финнологов, основанных на изучении языка. М. испытала некогда культурное влияние живших по соседству с ней германцев литовцев, славян и каких-то иранских племен...” [Мордва, 1896, с. 838—839]. Дані археологи та письмових джерел дозволяють вважати, що за часів середньовіччя цими «іранськими племенами» могли бути алани північнокавказького походження. Необхідно зазначити, що ця проблема була вже в центрі уваги археологів, істориків та лінгвістів. Проте висновки дослідників щодо масштабу впливу пізніх іранських племен на розвиток мордві відзначалися різними підходами в інтерпретації археологічного матеріалу та даних письмових джерел.

Так, В. І. Віхляев зазначив, що вже у VI ст. на місцях розселення мордовських племен набули поширення одностежінні мечі північнокавказького типу, наконечники списів, стріл та кінське спорядження в вигляді стремени та вудила. Дослідник вважає, що ці вироби були необхідні мордовським дружинникам, які змушені були обороняти південні рубежі території своїх племен від досить частих набігів кочівників [Вихляев, 1988, с. 17]. Необхідно зазначити, що В. І. Віхляев використав результати археологічних досліджень М. Р. Полєських.

М. Р. Полєських зумів виділити серед інвентарю Арміювського могильника, що функціонував у V—VI ст., мечі, які знаходять аналоги серед озброєння населення Північного Кавказу того ж часу. Мечі там були з двома і одним леом та напушеною перекладною видовжено-овальною формою. На думку дослідника „початковою формою першого типу були мечі півносарматського часу” [Полєських, 1968, с. 198]. Крім мечів, на території розселення мохланських племен були знайдені й інші озброєння, а також пояси набори VI—VII ст., що мали подібність до виробів Північного Кавказу того ж часу.

М. Р. Полєських також виявив на Борковському та Поломському могильниках пояси набори, що склалися із ланок з набором видовжених бляшок та пряхок з квадратною об'ємницею. Дослідник знайшов їм аналоги на матеріалі

ранньосередньовічного катакомбного могильника у с. Гжигет, що експонувалися у Нальчикському краєзнавчому музеї [Полєських, 1968, с. 203—204]. Південне походження також мають браслети, знайдені у речових комплексах Арміювського, Серповського та інших ранньосередньовічних могильників Правобережжя Середньої Волги. Знайдені там бронзові круглі розікнуті браслети з обрубленими кінцями у багатьох деталях схожі з виробами із катакомб північнокавказьких могильників ЧМІ. Глянь тощо [Вихляев, 1974, с. 57].

У VI—VII ст. на території розселення мордовських племен набули поширення й речі кінського спорядження у вигляді стремени та вудила. Досить показові у цьому стремени із Серповського могильника, що мали арколдбну форму із зигнutoю або прямою розширеною підніжкою та прямокутним вушком з отвором для паска. Все знаходить аналоги і серед речей Північного Кавказу того ж часу. Окрім стремени із матеріалу Серповського могильника, становлять інтерес й вудила, що відносяться до тих же типів, що й вироби з Північного Кавказу. Усі вони двошклядові з прямими псаліями. Схожі вудила є в інвентарі Галатського склепу початку VIII ст. [Крупнов, 1940, табл. V, 31].

Усі ці збіжності у ранньосередньовічних речових комплексах правобережжя Середньої Волги дали підставу В. І. Віхляеву вважати, що за часів раннього середньовіччя відносини між мордовськими племенами і північнокавказькими аланами могли мати лише торговельний характер, хоча при цьому він припускав постійність цих контактів [Вихляев, 1974 с. 58; [Вихляев, 1988, с. 17]. На відміну від нього, М. Р. Полєських дотримуваяся думки, що у середовищі давньої пензенської мошки могли вселятися північнокавказькі алани. Як доказ цього, він навіть поховання №№ 191 та 215 (чоловічі і жіночі) Арміювського могильника, що були здійснені за місцевим ритуалом, але дуже відрізнялися іноземним походженням поховального інвентарю [Полєських, 1968, с. 207]. Припущення М. Р. Полєських виглядає більш переконливим, ніж думка В. І. Віхляева через низку аргументів.

По-перше, звертає на себе увагу присутність на ранньосередньовічних могильниках в місцях розселення мордовських племен переважно речей озброєння та кінського спорядження. Якби відносини між мордвою та північнокавказькими аланами мали характер торговельних відносин, то мусли б переважати знахідки господарського характеру.

По-друге, складна політична ситуація на Півдні Східної Європи у ранньосередньовічний період аж ніяк не дозволяла аланам Північного Кавказу активно займатися торгівлею з мордовськими племенами Правобережжя Середньої Волги.

Так, вже події епохи Великого переселення народів привели до того, що етнічна ситуація у степах Євразії змінилася кардинально — племена іраномовних сарматів і аланів опинилися в загальному потоці руху народів, викликаного міграцією гунів до Центральної і Західної Європи. Внаслідок цього, у степах Східної Європи утворився своєрідний вакуум іраномовне сармато-аланське населення збереглося переважно в берегах річок Північного Причорномор'я. Проте цей вакуум вже у другій половині V ст. — у першій половині VI ст. був заповнений новими етнічними групами. Так, у другій половині V ст. у степах Північного Кавказу з'явилися нові тюркомовні

населення Приуралля попередньої скіфо-сарматської епохи [Трофимова, 1952, 56–65]. З огляду на ці особливості деякі дослідники пов'язали існування Стерлітамацького могильника з перебуванням аланів, походження яких ще й досі залишається предметом дискусії [Ишериков, 1952, с. 85; Ахмеров 1955, с. 164; Трофимова 1952, с. 65]. Так, Р.Б. Ахмеров схилився до тієї думки, що населення, яке залишило Стерлітамацький могильник, могло мати і не північнокавказьке походження [Ахмеров 1955, с. 164]. Однак існування Стерлітамацького могильника можна пояснити міграцією північнокавказьких аланів у VI ст і пізніше на Північний Схід у середовище близьких до них в культурному та етнічному аспектах найпівнічніших сарматів.

Процес утвердження аланських племен у середовищі мордовського населення знайшов своє відображення також у письмових джерелах. Дослідники вже давно одностайні в думці, що етноним Мордва в формі *mordens* зустрічається вперше у VI ст у творі Йордана «Гетіка» [Кліма, 1989, с. 44]. Племена мордві Йордан згадує при переліченні північних племен, які неначе були підкорені готським королем Германаріхом у догульський період: «Після того як король готів Геберих отшол від дел челоуєческих, через некоторое время наследовал королевство Германариха благороднейший из Амалов, который покорил много весьма воинственных северных племен и заставил их повиноваться своим законам... Покорил же он племена готльскихифов, тивудов, инаунксов, васинабронков, меренс, морденс, имнискаров, рогов тазанс, атаул, навего, бубегенов, колдов» [Йордан, 1960, с. 89, 150]. З приводу цієї згадки північних народів перекладач на російську та коментатор твору Йордана — С.Ч. Схрижинська зазначила: «Йордан явно стремился подчеркнуть могущество Германариха, которого он выделяет как "благороднейшего из Амалов". Однако, чтобы точно и убедительно сообщить о его завоеваниях, Йордану не хватало сведений. Слишком краток и поверхностен его рассказ о Германарихе, который покорил ряд "северных племен" и этим языком заставил сравнить себя с Александром Македонским. Подозрительным кажется включившееся в латинский текст греческое слово "arctoi" — оно указывает, что данное место откуда-то списано но едва ли заимствовано у Кассиодора, отличавшегося своим отделанным стилем... Нагромаждая этнические названия, автор возможно пользовался каким-нибудь дорожником. Механически приведенный перечень племенных названий свидетельствует о направлении пути и о том, что в VI в., когда могли пользоваться тем дорожником, который служил источником Йордану, упоминаемые им чужд, весь меря, мордва представляли собой определенные этнические группы» [Йордан 1960, с. 265—266]. Лише у першій половині Х ст Костянтин Багрянородний почав знову згадувати назву Мордіа (*Mord'ia*), локалізація якої не відзначається детальною [Константин, 1991, с. 156—157, 174—175]. Трохи пізніше етнонім Мордва у різних формах набув поширення у джерелах XII—XIII ст. «Повість

арем'яних літ" у творах католицьких місіонерів Юліана, Бенедикта Полона. П'яно Карпіні [Кліма, 1989, с. 44—45].

Виникнення етноному мордва О.І. Попов пояснює наступним чином: «Несмотря на то же сравнительно позднее появление наименования мордва в письменных источниках, весьма вероятно значительная древность этого имени, которое, безусловно, принадлежит к тому же кругу этнических названий, как и многие другие, относящиеся к финно-уграм вроде следующих меря, мурома мари, (уд)-мурт (мурт "человек"), (коми)-мурт (мурт также "человек")». По відомостям, в якій-то період живих степей півночі Росії з'явився широке розповсюдження термін мер-мар-и т.д. в різних звукових варіантах (благодаря огромной разноплеменности), означавший одно і те же: "смертный", "человек" "муж". Помимо многих соответствующих иранских и кавказских слов, имеющих примерно то же звучание и смысл, как мы видим, аналогичные данные сохранились у тех финно-угорских народностей, кои как-то достаточно близко соприкасались с южнорусским, иммеро-скифским, иранско-кавказским разноплеменным миром. Очень далеко к северу этот термин мер- не проник и отложился только в языках народов и племен древнейших групп Кавказа и Предкавказья на юге и в языках древнейших народов среднего пояса Восточной Европы, главным образом финно-угров. В степи благодаря историческим переменам этот термин впоследствии исчез. В самом мордовском языке мы находим соответствующее слово в форме мирьде ("муж"). Таким образом, термин мордва получает удовлетворительное объяснение» [Попов, 1973, с. 102—103].

Проте якщо співставити дані археології про появу пам'яток північнокавказького походження на правобережжі Середньої Волги у VI ст з першою згадкою Йорданом етноніма морденс саме у VI ст, то можна побачити певний зв'язок. Цей факт варто пояснити тим, що у VI ст. переселенці з Північного Кавказу — іраномовні алани — посли панівне становище у середовищі місцевих финно-угорських племен, що сприяло поширенню на Середній Волзі етноніма іранського походження — морденс.

Є також підстави вважати, що у більш пізній період, за часів домінування хозарів у Східній Європі та на Північному Кавказі, відбулася нова міграція аланів з Північного Кавказу до правобережжі Середньої Волги. Дослідниками вже давно доведено, що у першій половині VIII ст лісопоселове Подоння заселили вихідці з західної частини північнокавказької Аланії — Аси. Цілком можливо, що цих аланів-асів хозари переселили із Західної Аланії цілеспрямовано, намагаючись вирішити два завдання: 1) послабити сепаратизм аланів-асів на Північному Кавказі; 2) посилити за рахунок аланів-асів північно-західні кордони Хозарського каганату. Однак дані археології свідчать про те, що окремі групи цього ж населення в хозарський період з'явилися також на правобережжі Середньої Волги.

Так, на території Пензенської обл. у насапу кургану доби бронзи біля с. Садовки було досліджене впускне поховання в ямі, якому були притаманні наступні риси: небіжчик знаходився у витягнутому положенні на спині головою на Північний Схід. Особливий інтерес становить поховальний інвентар (пописний набір, наконечник палика, тощо), що, на думку М.Р. Полєсських, знаходить аналогі з знахідками північнокавказьких та Верхньосалтвського катакомбного могильників VIII ст.

¹ Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post tempore aliquod Hermanarich nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit, susque parere legibus fecit... habebat si quidem quos domuerat Golithes cytha, Thudon, Inauricus, Vasinabroncas, Merens, Mordens, Imniscaris, Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas Coidas.

[Полеских, 1956, с. 70–71]. Хоча сама конструкція поховальної споруди не вказує на прямий генетичний зв'язок з аланами Північного Кавказу!

До цього ж часу дослідники відносять поширення на території мордві бронзових та срібних серижок салтівського типу з лідкайськими однієї кульки із зерня або кількох кульок. Серижки схожого типу були знайдені в багатьох похованнях Крюківсько-Кульського, Пановського та Єлизавет-Михайлівського могильників [Вихляев, 1974, с. 60]. Аналогічні вироби були знайдені в Подонні в катакомбах Верхньосалтівського та Дмитрівського могильників [Бабенко, 1911, рис. 157. Плетнева, 1967, рис. 38]. Крім того, аналоги з виробами аланів VIII—X ст. мають ширяні паски, які часто знаходять в похованнях на території розселення мохканських племен. Вони були прикрашені металевими бляшками на наконечниках [Алихова, 1969, с. 12]. Прямі аналоги цих виробам знаходять в інвентарі катакомбних могильників Подоння [Плетнева, 1967, с. 161—166].

У VIII—X ст. у межиріччі Сури і Цни набули широкого поширення і предмети озброєння аланів. До них у першу чергу, слід віднести шаблі із звнутими клинками, що зберегли своє колишнє бруксноподібне перекриття, котре розширюється по середині і звужується по кінцях [Матеріали по історії..., 1952, табл. XXIV, 5]. Ідентичні вироби були знайдені в катакомбах Верхньосалтівського та Галгальського могильників [Мерперт, 1955, с. 23, рис. 1, 2, 1] із предметів озброєння на території мордві слід виділити сокири-молоти, що мали видоужений обухок та круглу молотчосподібну голівку. Аналогічні вироби набули широкого поширення у місцях розселення аланів у лїстопеловому Подонні та Північному Кавказі. На території розселення мордовських племен у хозарський період набули поширення вудли із прямими та есолоподібними сцаліями та стремена, схожі на стремена із більш раннього Серповського могильника. Схожі за формою вироби мали поширення як в Подонні, так і на Північному Кавказі.

Таким чином, можна констатувати, що у VIII—X ст. матеріальна культура мордовських племен правобережжя Середньої Волги зазнала значного впливу з боку аланів північнокавказького походження. Проте незрозуміло, наскільки значною була присутність аланів у хозарський період у регіоні?

У свій час А.Є. Алихова відзначила, що в похованнях на території розселення мордві-мокси з VIII ст. набув поширення поховальний обряд, відповідно до якого жінка була похована на правому боці з піднятими ногами, у так званому «скрюченому положенні», з руками, розташованими біля сличчя [Алихова, 1949, с. 138. Алихова, 1959, с. 31–32]. Характерно, що такий звичай був широко поширений у аланів лїстопелового Подоння [Плетнева, 1967, с. 91]. А.Є. Алихова першою висловила думку, що обряд скорченості у цинські групи пам'яток може свідчити про етнічні контакти мордовських і аланських племен [Алихова, 1959, с. 32. Алихова, 1969, с. 5].

О.О. Тортика у своїй докторській дисертації та монографії намагається це пояснити наступним чином: «...археологічним проявом цього руху народів у постхозарський період, протягом змін в етногеографії Східної Європи в середині — другій половині X ст. стало виникнення обряду скорченних жіночих поховань на мордовських могильниках у басейні р. Цни. До цього такого обряду тут не спостерігався. У свою чергу, до середини X ст. подібний обряд або його елементи

були характерні для аланського населення СМК, н лїстопелового варіанта (ймовірно, після походу Святослава 965 р., що зачепив Донські території Хозарського каганату, Саркел, жителя аланів-ясів (тобто лїстопеловий варіант СМК), частина аланів могла перейти до пошуків нових місць проживання. Швидше за все, це могли бути найпівнічніші, прикордонні з Руссю племенні підрозділи аланів... Переселення, які бігли з рідних місць, отримували низький соціальний стан, у таких умовах їх культура не могла розвиватися і дуже швидко зникла. Показово, що аланський обряд на мордовських могильниках зафіксований саме на деяких жіночих похованнях. У традиційних суспільствах замкнутого типу, що зберігають племенні форми організації, шлоби з інюплементниками (інюплементниками) могли слугувати індикатором військово-політичного статусу етносу. Достатньо часто у доміючих етносіях шлоби з інюплементниками не були добровільними. Очевидно, з середини — другої половини X ст. частина аланського населення почала втрачати власну соціальну структуру, руйнуються окремі племена і громади. У результаті аланські жінки виконують ту або іншу роль (дружин, наложниць, рабинь) у мордовському племінному середовищі. Це явище не було масовим. Воно фіксується поодинокими похованнями на мордовських могильниках відповідного часу. Водьчас типовий для аланів катакомбний обряд поховання в нових умовах не помічається. Усе це свідчить про досить швидку втрату традиції й асиміляцію постсалтівського населення» [Тортика, 2007, с. 19—20. Тортика, 2006, с. 343—345].

Однак таким висновком знайдуться певні заперечення. По-перше відсутність катакомбних поховань на правобережжя Середньої Волги у хозарський період не може означати там відсутність або пригнічене становище аланів. Є сенс знову звернути увагу на особливості місцевого болотистого ґрунту, що не дозволяло будувати катакомби. Нам відомі випадки зміни середньовічними аланами конструкції поховальних споруд. Так, у верхів'ях Кубані на Північному Кавказі в умовах високогір'я алани перейшли від ґрунтових катакомб до скельних склепів [Минаєва, 1971, с. 172]. Крім того, знов звертає на себе увагу присутність на могильниках VIII—X ст. у чоловічих похованнях переважно речей озброєння та кінського спорядження. Питання в тому, навіщо хозарам було озброювати мордву зброєю та ще аланського походження? Необхідно врахувати складність політичної ситуації на околицях Хозарського каганату, де проживали мордовські племена, які тяжіли до незалежності. На користь того, що деякі чоловічі поховання правобережжя Середньої Волги могли бути залишені аланами, а не мордвою, свідчить те, що в Сєвєйні Середньої Цни у деяких чоловічих похованнях VIII—XI ст. були знайдені жіночі коси [Алихова, 1969, с. 6]. У нащадків кавказьких аланів — осетинів ще й досі існує звичай під час поховального обряду відрізати косу у вдови і класти у її могилу чоловіка-небіжчика. Б.О. Каповє пояснював це намаганням замінити стародавній звичай іраномовних племен приносить дружини (заручниці) у жертву померлому [Каповє, 1984, с. 6]. Досить цікаво, що в аланських катакомбах жіночі коси не збереглися, а на правобережжя Середньої Волги ми можемо зафіксувати цей звичай. Це лише можна пояснити особливостями оточуючого навколишнього середовища. Сіде, найбільш багаті чоловічі поховання з кінським спорядженням на могильниках правобережжя Середньої Волги у VIII—X ст. мали бути залишені саме аланами

По-друге, наявність «скорчених» жіночих поховань на боці, як на катакомбних могильниках того ж часу, є свідченням того, що аланські чоловіки продовжували ховати своїх жінок за традиційним аланським звичаєм, не дивлячись на відсутність катакомбних склепів. При цьому дружинами місцевих аланів могли бути як власне аланки, так і жінки із середовища місцевого мордовського населення (якщо враховувати наявність тут високого аланського контингенту, де чоловікам не могло вистачити жінок). В першу чергу, необхідно звернути увагу на те, що скорчені жіночі поховання на традиційній території з'явилися не в середині Х ст., як вважалося О. О. Тортка, а ще у VIII ст., якщо дані А. Є. Аліхової є вірними [Аліхова 1949, с. 138; Аліхова 1959, с. 31–32] і саме це за часом співпадає з появою озброєння «аланського» типу у чоловічих похованнях, які традиційно відносили до мордовських.

Дані етнологічні свідчать за те, що у традиційних суспільствах чоловіки могли ховати своїх дружин інплемінного походження за звичаями свого племені лише за умови її високого соціального статусу. Якщо жінка мала низке соціальне положення, то її соплеменники, які знаходилися поруч з нею, мали поховати її за звичаями її племені. У свій час С. О. Плетнева проаналізувавши результати досліджень на катакомбних склепах лісостепового Подоння та Північного Кавказу а також залучивши дані нарського епосу осетинів, дійшла висновку про високий статус жінки в аланському суспільстві [Плетнева, 1983]. Свідчення етнографічного характеру також підтверджують достатню рівноправне положення жінки і чоловіка в осетинському суспільстві при вирішенні багатьох спільних питань [Джавахадзе, 1989, с. 95–106; Магомедов 1962, с. 15–51]. Отже, алани на правобережжі Середньої Волги могли ховати за аланським звичаєм не лише своїх дружин аланського походження, а й жінок з оточуючого мордовського середовища.

Цілком можливо, що могильники зі скорченими жіночими похованнями та багатим інвентарем північнокавказького походження у чоловічих похованнях, серед якого було багато зброї, були залишені саме аланами, яких хозарський уряд переселив ще у VIII ст. (про що свідчать археологічні дослідження А. Є. Аліхової) з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж функції, що їхні родичі у лісостеповому Подонні.

Звичай ховати небіжчиць у скорченому положенні на боці за часом набув ще більшого поширення, а у XII–XIV ст. став типовим для жіночих поховань на території, яку традиційно співвідносять з розселенням мордві-мокси [Аліхова, 1959, с. 32; Аліхова 1969, с. 5]. Все це дало підстави А. Є. Аліховій вважати, що після падіння Хозарського каганату нові аланські переселенці просунулись із лісостепового Подоння на Північний Схід, в середовище мордві-мокси принесли з собою традицію ховати жінок на боці у скорченому положенні і племінну назву Буртас [Аліхова 1959, с. 32; Аліхова, 1969, с. 5].

У зв'язку з цим особливий інтерес становить етнічний термін буртас, який деякі дослідники вважали самоназвою східноєвропейських аланів-асів, які проживали на Середній Волзі та у лісостеповому Подонні. При цьому дослідники намагалися пояснювати назву буртас за допомогою осетинської мови. Насамперед, зверталася

увага на різноманітні форми написання цієї етнічної назви в письмових джерелах. При цьому Б. М. Захoder, В. Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як буртас, у мусульманських авторів IX–XI ст. ал-Кальбі як брджас, ал-Масуді Істахрі та Ібн Хаукаля як бр тас, в Ібн Русте та Гардізі як брдас, в Худуд ал-'Алам' як брдас, а в ал-Бакрі – як фрдас. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати набагато ніж російське буртас [Гаркави, 1870, с. 15; Захoder, 1962, с. 230; Mincorsky, 1937, p. 462]. На підставі цього В. Ф. Мінорський прийшов до висновку, що форма фрдас, подана в ал-Бакрі, є найбільш близькою до оригіналу [Mincorsky, 1937, p. 462].

Як наслідок цього, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви фрдас як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів – ас. При цьому дослідники припускали двох варіантів цього етноніма: фртас та фрдас. Т. Левицький та Г. Афанасьєв схилили бачити в його першій частині осетинський термін *furt* / *furt* – син, нащадок і відповідно до цього переклали за осетинської фртас як «нащадки асів» [Lewicki, 1965, s. 1–14; Афанасьєв, 1984, с. 39]. В. А. Бушаков пропонує розглядати цю етнічну назву як осетинський термін *farðaz* ас – аси, які відокремилися [Бушаков, 1995, с. 38–40]. О. Прицак та І. Г. Добродомов співвідносять першу частину терміна за осетинським *furd* / *ford* – «велика річка», і відповідно до того перекладають фрдас як «річкові аси» [Pritsak, 1978, p. 254; Добродомов, 1980a, с. 40].

Однак можна вважати, що етнонім фрдас міг нести в собі інформацію і про рід діяльності його носіїв. Доречно нагадати, що в середовищі іраномовних народів у минулому набули поширення етнічні назви, які вказували на господарські й культурні особливості населення. Так варто пригадати інформацію Геродота про скіфів-кочівників, скіфів-орачів, скіфів-землеробів тощо. Східні автори повідомляють, що буртаси активно займалися трансконтинентальною торгівлею. Як випливає з інформації ал-Масуді, із країни буртасів надходили «хутра чорних і рудих лисиць, що отримали назву буртасі» [Мінорський, 1963, с. 196; Захoder 1962, с. 242] Ібн Русте додає, що найбільшу частину майна буртасів становили хутра куниця і бобра [Захoder 1962, с. 242]. Як свідчить історична традиція, у часи середньовіччя трансконтинентальна торгівля була зосереджена по берегах річок на переправах і бродях. Деякі з них ставали спочатку епізодичними, а потім постійними місцями торгівлі [Прицак, 1965, с. 94]. Виходячи із цього можна припустити, що торгівлею в найбільш сприятливих місцях могли займатися люди, первісною функцією яких могло бути обслуговування переправ. У зв'язку з цим доречно припустити, що етнонім фрдас міг нести в собі інформацію саме про рід заняття його носіїв.

Тому є сенс звернути увагу на думку В. І. Абаєва, згідно з якою у мові середньовічних аланів існувало окреме слово для позначення броду, переправи – *farð* що було похідним від давньоіранського *frd*, з тим же значенням [Абаєв, 1958, с. 495–496]. Звідси поплно міркувати, що термін «аси броду» у середовищі східноєвропейських аланів міг мати вигляд *farð-as*, тобто буртаси арабо-перських джерел, у чому варто бачити посередництво тюркських мов де відсутній приголосний [ф]. Отже, термін *farð-as* міг бути самоназвою східноєвропейських

аланів і вказувати на те, що носії його займалися обслуговуванням переправ через річки, броди тощо. Питання в тому, де він міг виникнути? Отже, відомо, що у хозарський період алани проживали не лише на Північному Кавказі, а й у степах Волго-Донського межиріччя, у лісостеповому Подонні та, як випливає з наведеного, також на правобережжі Середньої Волги. На нашу думку, він міг виникнути там, де проходили постійні торговельні комунікації. До цих місць можна віднести і Середню Волгу Дані джерел XII—XIII ст. дозволяють бачити в буртасах Середньої Волги саме аланів і це при тому, що більш лівий близький за семантикою до запропонованого етимологія етнічного терміна **буртас** етнонім **бродники** фіксується на території не лише Північного Причорномор'я, а й в місцях, наближених до правобережжя Середньої Волги.

Кілька десятиліть тому Г.С. Афанасьєв висунув гіпотезу, згідно з якою під буртасами IX—X ст. мусульманських авторів слід бачити насамперед аланів лісостепового Подоння. При цьому він звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що на його думку мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. При цьому дослідник вважав, що слід довіряти лише тим джерелам, які локализують буртасів на захід від Ітілі¹. При цьому дослідник акцентував увагу на аланському походженні етноніма буртас, припускаючи при цьому можливість проживання аланів і поза межами лісостепового Подоння в інших районах Східної Європи [Афанасьєв, 1984, с. 28—41]. Дісно, анонімний автор „Худуд ал-Алам“ [Minoriski, 1937, p. 1962], ал-Масуді у деяких уривках своїх творів [Минорский, 1963, с. 195—196] та деякі інші мусульманські автори локализують буртасів безсередньо не на Волзі, а на захід від неї. Проте ці дані не містять чіткої інформації про локалізацію буртасів саме у лісостеповому Подонні і свідочть такого характеру дуже мало.

Проте О.О. Тортика, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дішов досить цікавого висновку що „привользя локалізація буртасів як і раніше, є найприйнятнішою“ найвідповіднішою змістово середньовічних географічних описів [Тортика, 2007, с. 19]. Дісно найбільш детальні описи буртасів та їхньої країни, що містяться у творі Ібн Русте [Хвольсон, 1969, с. 19—24], ал-Масуді [Минорский, 1963, с. 195—196], ал-Бакрі [Известия ал-Бекри, 1878, с. 1—63] та багатьох інших мусульманських авторів, дозволяють локалізувати країну буртасів у першій половині Х ст. (якщо враховувати комплікативний характер цих творів) по-сусідству з волянськими болгарами. Таку ж локалізацію буртасів подає у своєму листі хозарський цар Йосип [Кокочов, 1932, с. 98—99]. Обґрунтовуючи своє припущення про локалізацію буртасів мусульманськими авторами саме на Середній Волзі, а не у лісостеповому Подонні, О.О. Тортика довів, що мусульманські купці на Доні ніколи або майже ніколи не бували, а тому стійких позитивних знань про його басейн не мали, і це відобразила арабо-перська географічна література. У той же час басейн Середньої Волги постійно віддавався мусульманськими купцями, що і знайшло відображення у повідомленнях арабо-перських географів про знаходження буртасів у Поволжі [Тортика, 2006, с. 302—333, 430—498].

Проте і Г.С. Афанасьєв і О.О. Тортика обґрунтовуючи свої гіпотези про локалізацію буртасів відповідно або у лісостеповому Подонні, або на Середній Волзі,

практично ігнорують дані ал-Масуді про маршрут походу русів у 913/914 р. до Каспію і звітці [Минорский, 1963, с. 200]. „Худуд ал-Алам“ [Туманский, 1914, с. 96], Ібн Хаукаль [Бартольд, 1940, с. 35] Істахр, Іакута та інших мусульманських авторів [Захедер, 1962, с. 232], що за спостереженнями А.С. Алихова, дозволяють локалізувати у Х ст. буртасів також у степах Волго-Донського межиріччя [Алихова, 1949, с. 51—53]. Отже, за даними мусульманських джерел, у першій половині Х ст. буртаси були розселені у трьох регіонах Хозарського каганату на правобережжі Середньої Волги, на землях на захід від Волги і степах Волго-Донського межиріччя. Проте найбільш відомими мусульманським географам стали буртаси, які проживали у басейні Волги, бо мусульманські купці дуже часто відвідували Волзький регіон.

Таким чином є підстави вважати, що хозарський уряд переселив ще у VIII ст. аланів з Північного Кавказу до правобережжя Середньої Волги для утвердження своєї зверхності над мордовськими племенами. Тобто північнокавказькі алани на правобережжі Середньої Волги виконували ті ж самі функції, що їхні родичі у лісостеповому Подонні: вони не лише обороняли північні хордони Хозарського каганату від набігів місцевих племен, а й займалися збиранням данини з місцевої мордві, насамперед, у вигляді хутра великий попит на яке існував у мусульманських країнах. Виськово-політична зверхність аланів над мордовськими племенами сприяла тому, що у IX—X ст. самоназва східноєвропейських аланів Буртас набула поширення на правобережжі Середньої Волги і покривала таким чином не лише місцевих аланів а і мордовський племена, які знаходилися у політичній залежності від них². Тому цілком можна погодитись з думкою Б.М. Захедера, що під буртасами східні джерела розуміли не одне плем'я а народонаселення, розсіяне на достатньо великій території [Захедер, 1962, с. 238].

Проте поді після поразки хозарів від військ Святослава в 965 р. торкнулися не лише аланів правобережжя Середньої Волги, а й аланів лісостепового Подоння. Щодо часу та причин зникнення салтівських поселень у басейні Дону існують розбіжності. Так С.О. Плетнева та А.З. Винніков вважали що салтівські поселення в басейні Дону припинили своє існування наприкінці IX ст. унаслідок навали слов'янців і це призвело аланів-асів до переселення на територію сусідніх слов'янських племен [Плетнева, 1964, с. 24—33; Плетнева, 1989, с. 283; Винніков, 1984, с. 72—128]. Про переселення аланів носіїв особливого должхораного антропологічного типу, до території сєверян можуть свідчити дані антропологічних досліджень [Алексєєв, 1969, с. 191, 194]. М.І. Артамонов вважав, що алани лісостепового Подоння були відомі в Кембріджському документі як жителі країни Асія, які виступили на зламі IX-X ст. проти хозарів і тому зазнали нападу з боку хозарів та як наслідок того, шукали притулок у печенігів [Артамонов, 1962, с. 38]. О.В. Гадло підтримує цю гіпотезу, але вважав, що в 913 р. ці аси, розгромлені хозарами, були переселені останніми знов до верхів'їв Кубані, звідля вони переселилися у VIII ст. [Гадло, 1994, с. 22]. Проте дослідження нумізматичного матеріалу з Верхнього Салтову дозволили О.В. Іченській зробити висновок, що занепад салтівських поселень в лісостеповому Подонні відбувся саме у другій

¹ Діагностичну ситуацію можна спостерігати за поширенням етноніма Русь у середовищі східних слов'ян.

половині Х ст. [Иченская, 1982, с. 145–146]. Саме це дозволяє пристати до думки тих дослідників, які вважають, що салтівські поселення в лісостеповому Подонні зникли як наслідок події 965 р., що призвели до занепаду Хозарського каганату. О.Б. Головік вважає, що поселення аланів зазнали нападу з боку торків-узів, які були союзниками Святослава у війні проти хозарів [Головік, 1999]. На думку Г.С. Афанасьєва, поселення аланів в Подонні зникли в наслідок слов'янської експансії. Дослідник на основі факту знищення катакомб у Кисловодській котловині на початку VIII ст. появив іх тут знову у другій половині Х ст., зроби вивисков про переселення аланів спочатку звідси до Середнього Подоння і наступне повернення їхньої частини на батьківщину після розгрому Хозарського каганату [Афанасьев, Руніч, 2001, с. 236–239]. Цікаво, що на можливість зворотного переселення аланів з Дону на Північний Кавказ вказував ще А. Гакстенгаузен, який робив посилання на грузинські летописи, але не називав їх [Кузнецов, 1969, с. 300]. Проте А.С. Аліхова засвідчила факт відселення частини носів лісостепового варіанту салтівської культури до правобережжя Середньої Волги після середини Х ст. Про це може свідчити напис на прикладі, те що звичай ховати небіжчиків у скорченному положенні на боці з часом набув ще більшого поширення і у XII–XIV ст. став типовим для жіночих поховань на території, яку традиційно свідують за розселенням мордві-мокси та буртасів. Це і дало дослідникам підстави вважати, що частина аланів після падіння Хозарського каганату просунулась із Подоння на Північний Схід до території мордві-мокси [Аліхова, 1959, с. 32; Аліхова, 1969, с. 5]. До того слід додати, що етнічний буртасів в післяхозарський період набув подальшого поширення, а не зник з місця. Таким чином, можна констатувати, що аланів лісостепового Подоння, які до кінця зберігали врізність хозарам, після 965 р. переселилися у трьох напрямках: на Північний Захід, в середовище слов'ян-сіверян; на Південь, до своєї батьківщини на Північному Кавказі; на Північний Схід, до території мордві на правобережжя Середньої Волги, де вже існував масив аланського населення.

Лінгвісти встановили, що в період раннього середньовіччя мордєва являла собою єдиний етнічний масив, який з часом був розрізаний якимось прибулим із південноруських степів народом. Цим вони пояснюють утворення двох етнічних спільностей мордві: ерзі і мокси [Серебренников, 1965, с. 255–256]. Цілковито можливо, що цими прибульцями були буртаси.

Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу Буртас, Буртаси набули поширення саме на правому березі Середньої Волги і на лівому березі Волги практично відсутні. Як вважає О.І. Попов, назви місцевостей з іменем буртас зайвий раз можуть свідчити про виділення прибульців-буртасів із загальної маси корінного населення [Попов, 1948, с. 200–203; Попов, 1973, с. 119; Добродомов, 1989, с. 18–19; Васильєв, 1960, с. 206–207]. Саме на цій території археологи зафіксували факт значного впливу традицій салтівської культури [Вихляев, 1974, с. 60; Аліхова, 1969, с. 12].

Дані мусульманських авторів кінця X – XII ст. про буртасів в основному повторюють відомості більш раннього мусульманського періоду, хоча у більшості випадків мусульманські автори прив'язують буртасів до болгар Середньої Волги [Заходер, 1962, с. 230–252]. Однак відомості „Худуд ал-Алам“ відзначаються нестандартністю. По-перше, анонімним автором трактату волзькі булгари були

помилково названі „буртасами“, а власне буртаси – „барадасами“. Так було зазначено, що „буртаси“ мусульмани і до їхнього складу увійшли племена: „біхдула (барсула – О.Б.); ішльк, булгар“. По-друге, про власне буртасів, яких анонімний автор назвав брдас, сказано, що „у них два царя, які один з одним не мають стосунків“. При цьому частина „барадасів“ була локалізована поблизу волзьких булгар [Худуд ал-Алам, 1930, табл. 76; Minorov, 1937, p. 461]. Використання нового терміна щодо позначення буртасів можна пояснити тим, що автор трактату міг його залозичити вже наприкінці Х ст., не з попередніх письмових джерел, а від мандрівників, і цей термін міг більше відповідати оригіналу самоназви народу, ретроспективно farad-as. З іншого боку, слід вважати, що після значної міграції аланів-буртасів на Середню Волгу, пов'язаною з падінням Хозарського каганату, наприкінці Х ст. буртаси мали тимчасово поглинати донувати в реліоні. У той час мало місце послаблення Волзької Булгарії, що було пов'язано з приходом Володимира. Про це «Повість минулих літ» повідомляє наступне: „В лето 6493 иде Володимер на болгары з Добрынею, с уем своим, в лядяхъ“ [Повість временних лет, 1950, с. 59]. Отже, тимчасовим зростанням поглинати могутності буртасів на Середній Волзі наприкінці Х ст. можна пояснити те, що анонімний автор „Худуд ал-Алам“ помилково назвав волзьких булгар „буртасами“.

Проте давньоруські тексти при описі події XI–XII ст. зовсім не згадують буртасів. Відомості про буртасів як сусідів волзьких булгар вперше з'являються у складеній в середині XIII ст. пам'ятці давньоруської літератури „Слово о погибели Русской земли“. Там відзначено території, залежні від князя Стародавньої Русі напередодні монгольського вторгнення, серед яких згадана область сусідів волзьких булгар – буртасів: „От моря до Болгарь, от Болгар до Буртас, от Буртас до Чермис, от Чермис до Мордвы – то все покорено было богом крестияньскому языку поганьскихъ страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрюю, князю Киевскому, деду его, Володимеру и Манимаху“ [Бегунов, 1965, с. 183]. Крім того, у цьому творі зазначено „Буртаси, Черемиси, Веда и Мордъва бортьничаню на князя великого Володимера“ [Бегунов, 1965, с. 184]. Тобто, у цьому першому згадуванні про буртасів у давньоруських джерелах міститься вказівка на те, що у передмонгольський період буртаси правобережжя Середньої Волги знаходилися в сфері впливу не тільки Волзької Булгарії, але й Русі і являли собою окрему етнічну групу, відмінну від мордві. Щодо релігійної приналежності середньовізьких буртасів у передмонгольський період „Слово о погибели Русской земли“ нічого не повідомляє.

Таким чином, не зрозуміло, чому до середини XIII ст. давньоруські джерела нічого не повідомляють про буртасів, які були східними сусідами Русі. Тому поглино приступити, що середньовізькі буртаси могли бути відомими у післяхозарський період, у давньоруських та інших немусульманських джерелах під іншою назвою. У зв'язку з цим великий інтерес становить гіпотеза О. Прицака, згідно з якою у згаданій Кеїмобдським анонімним документом Х ст. країні Asya (SY) варто бачити „одну з держав створених стародавніми аорсами в Поволжжі“. Вони позначаються, – вважає вчений, – в ісламських джерелах як буртаси. Костянтин Багрянородний називає їх Mordia. Вони були північними сусідами хозарів. Відповідно до Костянтина, десять днів шляху відділяють Мординю від держави печенегів“ [Голб, Прицак, 1997, с. 160]. Підставою для отождоження поволзьких буртасів і асів стала запропонована

самим О. Прицаком етимологія етноніму "буртас". Відомий сходознавець бачить у даному етнічному терміні початкову форму *furt-as*, що є східноіранських мовах, у тому числі і в осетинській. повинна означати "річкові аси" [Pritsak 1978, p. 264]. Що ж стосується зв'язку середньовічних асів із стародавніми аорсами, то О. Прицак підтримує думку тих дослідників, які вважають, що етнічне найменування асів через проміжну форму *ars* було пов'язане із сарматським етнонімом аорси [Минорский 1963, с. 193–194; Pulleyblank, 1963, с. 220]. Підставою же для ототожнення місцевозаходження іраномовних племен із країною *Mordia*, очевидно, стала поширена думка, що в етнічних термінах *морда*, *марі та умурт* утримуються давньоіранський термін *mart* – "людина, чоловік", який у стародавні часи предки фіно-угорських народів могли запозичити в іранців [Полов. 1973, с. 102–103; Лыткин, 1975, с. 84–97; Клима 1989, с. 47; Бушаков 1995–1996, с. 98].

Щодо запропонованої О. Прицаком локалізації країни *Asya* ("SY") Кембриджського документа на Середній Волзі знайдуться заперечення [Артамонов, 1962, с. 358]. Необхідно відзначити, що в даний час багато хто з дослідників дотримується північноказахської локалізації країни *Asi* Кембриджського документа [Гаглойти, 1966, с. 176–177; Гаглойти, 1967, с. 82–83; Кузнецов, 1962, с. 125; Плетнева, 1963]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етноніма аси існують й інші точки зору [Миллер, 1887, с. 38; Гаглойти 1967 с. 78; Kaiman, 1977, old 8–10].

На можливе ототожнення асів, що мешкали в XII ст. у Північно-Східній Русі, з буртасами Середньої Волги вказав І. Г. Добродомов. Підставою для цього, з одного боку, стала інформація давньоруських літописів про те, що в 1175 р. був убитий володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський і серед його вбивць був Амбал (Анбал) Ясин. Амбал, на думку дослідника, міг з'явитися при Володимиро-Суздальському дворі після вдалого походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. З іншого боку І. Г. Добродомов відліпив серед написів на надгробках волзько-камських болгар XIV ст. осетинське ім'я Амбал (Анбал), причому в двох варіантах, як це подано в різноманітних списках давньоруських літописів (проте тут йдеться не про правобережжя Волги, а про лівобережжя). Третім аргументом на користь перебування аланів-ясів на Середній Волзі І. Г. Добродомов вважає вказівку літопису, що серед убивць Андрія Боголюбського була його дружина-болгарка, а також зауваження В. М. Татищева, що вона була такою жасиною (аланкою). Це змусило І. Г. Добродомова зробити висновок: "Більш логічно вважати, що яси Володимиро-Суздальського князівства пов'язані з Волзькою Булгарією і ототожнюються з аланомовними буртасами, які жили на цій території" [Добродомов, 1993, с. 130–136].

Жваві суперечки викликає походження другої дружини Андрія Боголюбського. Багато дослідників дотепер безапеляційно вважають її яскою (аланкою), посилаючись у першу чергу на примітку В. М. Татищева: "Княгиня Андреева сия была вторая ясыня, но когда первая умерла и когда с нею он женился, тогда историки не показали" [Татищев, 1964а, с. 250]. У генеалогічному списку давньоруських князів, також поданому В. М. Татищевим, про другу дружину Андрія Боголюбського сказано: "ясыня, кажена 1177 г." [Татищев, 1964б, с. 105]. Дуже характерно, що в жодному зі списків давньоруських літописів, збережених до наших

днів, відомостей про яське походження цієї жінки немає. В. М. Татищев відзначив, що інформацію про другу дружину Андрія Боголюбського він "точно из манускрипта Еропкина взяв, яко обстоятельнѣе внес" [Татищев, 1964а, с. 250]. На жаль, даний літопис не зберігся до наших днів і перевірити достовірність наведених зведень уже неможливо.

Незважаючи на це, щодо походження другої дружини Андрія Боголюбського і наближеного до володимиро-суздальського двору Амбала (Анбала) Ясина робилися різноманітні припущення. Так, П. Бутков вважає, що друга дружина Андрія Боголюбського походила з кавказьких або донських ясів. Підставою для цього, на його думку, став той факт, що син Андрія Боголюбського від другого шлюбу – Георгій (Юрій) після смерті батьків "удалися к сродникам матери на Дон, или к Кавказу, и явился на р. Сунже или Севегне, во владениях ханов Хазарии, подлежавшей к обширному Даг-и-Кипчаку" [Бутков, 1825, с. 327]. Таких же поглядів продовжує дотримуватися Ю. О. Лиснов. Крім того, з існуванням "зв'язків родинних, національних, або яких-небудь інших" щодо другої дружини Андрія Боголюбського – "яски" дослідник пов'язує і появу Амбала Ясина при володимиро-суздальському дворі [Лиснов, 1987, с. 95]. Такий же мотив звучить у А. П. Новосельцева, який, у відповідності до традиційного поняття, пов'язав походження Амбала Ясина з Північним Кавказом [Новосельцев, 1968, с. 216].

Проте давньоруські літописи свідчать про середньовізьке походження другої дружини Андрія Боголюбського. У Тверському літописі сказано, що вона "бе бо Болгарка родом" [Тверская..., 1863, с. 250]. Тому можна цілком погодитися з думкою Є. Г. Челінової, що шлюб із цією жінкою Андрія Боголюбський міг укласти після походу на Каму в 1164 р. [Челініна, 1963, с. 160–161]. Дійсно, про цей похід у 1164 (6672) р. повідомляють давньоруські літописи: "Того ж лета иде князь великий Андрей на Болгары, а с ним брат его Ярослав, и сын Андреев Изяслав, и князь Юрий Муромский одав в мале дружине князь Болгарский утече до Великого города Княяз же великий взя их городы, възвратися с победою великою, видя поганя избиты, а свою дружину целу, и възвратися, и повоеви землю их, и пожже, и шед взяша город их славный Брахимов в Каме, и створи землю их пусту" [Тверская..., 1863, с. 235–236]. Виходячи з цієї інформації, І. Г. Добродомов висловив припущення: "Болгаркою дружина Андрія Боголюбського іменувалася, оскільки вона походила з Волзько-Камської Булгарії у зв'язку з цим термін болгарка вказує не на її етнічну належність, а на територіальне і державне походження" [Добродомов, 1993, с. 135]. Стяж, дуже сумнівно, що друга дружина Андрія Боголюбського могла бути жінкою. Проте не викликає заперечень припущення дослідника про аланське походження ключника князя – Амбала (Анбала) Ясина. Аргументи І. Г. Добродомова щодо того, що Амбал потрапив до Володимиро-Суздальського двору після походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р. і походив з буртасів, переважають дані антропомітриї [Добродомов, 1993, с. 136]. Ще у XIX ст. В. Ф. Миллер перекладав даний антропомітричний рядок як «Товариш». При цьому форма Амбал відповідала нормам іронського діалекта, а Анбал – дігорського [Миллер, 1887, с. 68].

Проте А. М. Карсанов, як і деякі дослідники, вить у яське (аланське) походження другої дружини Андрія Боголюбського і вважає, що вона вийшла замж за володимиро-суздальського князя після його успішного походу до Волзької Булгарії в

1164 р. Це дозволило А. М. Карсанову зробити аналогічний гіпотезі і Г. Добродомова висновок, що „Будучи за державною приналежністю з Волзької Болгарії, ця дружина князя Андрія за етнічною приналежністю була ясиною (аланкою), як зазначили В. М. Татищев та П. Г. Бутков“ [Карсанов, 1994, с. 388–391]. У зв'язку з цим було зроблене припущення, що „дружина-ясины князя Андрія й Ам(н)бал були родичі, тому що з цим пояснюється його успішна кар'єра і високе положення при володимирському дворі“ [Карсанов, 1994, с. 393]. Останній фактор може з однієї сторони пояснюватися не тільки родинними зв'язками, а й земляцькими взаємовідносинами.

Крім того, давньоруські літописи повідомляють про знаходження ясок при Володимиро-Суздальському дворі і під 1182 р. [Ипатьевская летопись, 1843 с. 125]. Проте після того яси на Володимиро-Суздальській землі більше не згадувалися. Тому є підстави вважати, що ці яси були відомі у давньоруських документах при описі подій більш пізнього періоду під іншою етнічною назвою. У зв'язку з цим великий інтерес становить повідомлення літописів про те, що у 1216 р., під час битви між володимиро-суздальським князем Юрієм та Ярославом Всеволодовичем новгородським князем Мстиславом Мстиславичем Удатним, на допомогу першим двома прийшли „Муромці і Бродники, і Горожане, и вся сила Суздальской земли“ [Лаврентьевская, 1926—1928, стб. 294, Воскресенская, 1956, с. 122]. Звідси випливає, що згадані тут бродники не були жителями Полісвєцького степу, а являли собою частину населення Володимиро-Суздальської землі. Саме це може бути вагомим доказом того, що термін бродники являв собою слов'янський переклад етнічного терміна східноіранського походження *far-as* – „аси броду“ і згадані у даному уривку „бродники“ були ясами Володимиро-Суздальської землі, які мали походити з країни буртасів Середньої Волги.

У XI–XII ст. зростає могутність Волзької Болгарії, в наслідок чого територія держави охоплювала не тільки лівобережжя Середньої Волги, але й інші сусідні території. На думку дослідників, у передмонгольський період до складу Волзької Болгарії входили на сході – території до лівого берега р. Білої; на півночі – землі в басейні р. Казанки і території між Волгою та Вяткою на північ від р. Ками; на півдні – землі аж до Саратова та до р. Урал, на заході – володіння до гирла р. Оки. Основним ядром Волзької Болгарії було лісопоселове Закам'я [Греков, Калинин, 1948 с. 103–104; Мухамедьяров, 1953, с. 717]. Тому є підстави вважати, що за часів розквіту Волзької Болгарії до її складу увійшли племена різноманітного походження. На думку Б. Д. Грекова та М. Ф. Калинин, серед них були буртаси, ари, черемиси, частина бацкирів та інші етнічні групи, які були предками сучасних фіно-угорських народів Середнього Поволжжя [Греков, Калинин, 1948, с. 112–113]. У даному випадку доречно вести розмову про те, що ці етнічні групи знаходилися у васальних відносинах щодо болгарського царя, і їхніми головними повинностями було виставляти за його вимогою війська та сплачувати данину. Очевидно, що саме так обов'язки були покладені на буртасів.

З перебуванням буртасів у передмонгольський період на території Пензенської обл. та на сусідніх територіях МР Полесських пов'язує поширення поселень аналогічних Золотарівському городищу і пов'язаних з ними речових комплексів. За його спостереженнями, місцева червона або коричнева кераміка та конструкції

городищ типу Золотарівського знаходять аналоги з керамікою аланів та з керамікою і з облаштуванням городищ Волзької Болгарії [Полесских 1956, с. 81–99, Полесских 1960, с. 14–17, Полесских 1977, с. 67–82]. Отже, є підстави вважати, що на правобережжі Середньої Волги в XI–XII ст. проживали буртаси, які своїм походженням були пов'язані з аланами – носіями салтвської культури, і ця територія входила до складу Волзької Болгарії.

Заходження буртасів під владою волзьких болгар мало сприяти поширенню веред буртасів ісламу. Про це можуть, принаймні, свідчити дані документи більш пізньої монгольської епохи. Так, віддавши у середині XIII ст. Золоту Орду Г. Рубрук, говорячи про сучасну йому ситуацію на правобережжі Середньої Волги, особливо відзначив представників народу „Мердас“, які були „Сарацими“ [Рубрук, 1957, с. 110]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на думку тих дослідників, які вважають, що саме в народі Мердас Г. Рубрука варто бачити перекручену назву Буртас, а не позначення для мордві-єрзі, бо в середовищі останньої іслам ніколи не мав поширення [Васильев, 1960, с. 191]. Таким чином, інформація Г. Рубрука дозволяє вважати, що вже в середині XIII ст., тобто за кілька десятиліть до офіційного прийняття ісламу в Золотій Орді, середньоволзькі буртаси вже були мусульманами, у чому варто бачити вплив сусідніх волзьких болгар-мусульман. Приналежність середньоволзьких буртасів до числа мусульман підтверджує також арабський автор XV ст. Хімйарі у своєму творі „Ктаб ар-рауд ал-Мітар“ [Левіцький, 1960 с. 135].

Присутність аланів-асів на правобережжі Середньої Волги навіть на початку XIII ст. підтверджують дані творів перських істориків, де йдеться про похід військ Батия на Волзьку Болгарію та Русь у 1236–1237 рр. Так, сучасник подій перський історик Джувейні (1226–1283 рр.) у своїй „Історії завоювання світу“ в тих фрагментах тексту, де йдеться про похід на Волзьку Болгарію помітив країну асів між Руссю і Волзькою Болгарією [Тизенгаузен, 1941 с. 22–23, 24].

Більш докладна розповідь про події 1236–1237 рр. міститься у „Збірнику літописів“ Рашид ад-Діна. Однак аналіз текстів творів Рашид ад-Діна і Джувейні показує, що вони використовували практично одні джерела інформації [Тизенгаузен, 1941, с. 34, Рашид-ад-дин, 1960 с. 37, Рашид ад-дин, 1980 с. 123–124, Рашид ад-дин, 1379/1195 с. 474]. За даними Рашид ад-Діна, похід розпочався в межі джумад 533 р. х (11 лютого – 11 березня 1236 р.). Усі війська з'єдналися в районі Бугара [Тизенгаузен, 1941, с. 34–35, Рашид ад-дин, 1960, 37, Рашид ад-дин, 1980, с. 124–126, Рашид ад-дин, 1379/1195 с. 474–475]. Це підтверджує наступна фраза Рашид ад-Діна про похід військ Субедая „у країну асів і межі Бугара“ [Тизенгаузен, 1941 с. 34–35, Рашид ад-дин, 1960, 37–38, Рашид ад-дин, 1980, с. 127, Рашид ад-дин, 1379/1195 с. 475]. Дали Рашид ад-Дін повідомляє, що зі знаком покорності до монголів прийшли місцеві вожді Баян і Джуку, а потім знову повстали. На підсилення повстання був посланий Субедая.

Годальна частина твору відрізняється невизначеністю локалізації описуваних подій. Відповідно до цього викликає дискусію протилежні версії і тлумачення. Так Рашид ад-Дін повідомляє, що монголи почали каральну акцію і при цьому „Менгу-каан з лівого флангу шшов берегом великої ріки“ [Рашид ад-дин, 1980, с. 129, Рашид ад-дин, 1379/1195, с. 475]. У даному випадку можна припустити, що основні

монгольські сили пішли на захід, а через те що Менгу-каан складав півий фланг війська, то природно припустити, що він рухався в південно-західному напрямку, уздовж берега Волги, а не Каспійського моря, як вважають деякі дослідники, зважаючи в терміні дарія позначення моря, а не великої ріки [Феннел, 1989, с. 116–117]. Монголи не змогли б за досить короткий проміжок часу досягти Північного Прикаспію.

Особливий інтерес становить інформація Рашид ад-Діна про результат рейду Менгу-каана уздовж Волги, у результаті якого був захоплений у полон Бачман — один з укріплень «із племені ольбурлік», і Качир-укуле, «із племені асів» [Тизенгаузен, 1941, с. 35; Рашид ад-Дін, 1960, с. 38; Рашид ад-Дін, 1980, с. 129; Рашид ад-Дін, 1379/1995 с. 475]. У зв'язку з тим що в даному фрагменті згадуються половецькі племена (народність) ольбурік (ольбурлік), великий інтерес становить версія С. О. Плетньової згідно з якою в асах і в половцях із племені ольбурік слід бачити, вихідців зі степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, тому що, на її думку, «Придніпров'я проживало половецьке плем'я "ель-бури"» [Плетньова, 1990, с. 178–179]. Однак слід зазначити, що в окремих варіантах твору Рашид ад-Діна «Джами' ат-таваріх» наводиться й інший варіант етноніму — *олпрлік* (Рашид ад-Дін, 1379/1995 с. 475–476). У даному випадку дуже проблематично бачити в етнонімі *олпрлік* варіант назви племені ель-бури Крим того малоімовірно щоб у районі Волги в 1237 р. з'явилися придніпровські половці і придонецькі алани. До степів Дніпровсько-Донецького межиріччя, судячи з даних історичних хронік, монголи повинні були прийти трохи пізніше, лише після походу на Північно-Східну Русь. Подальший аналіз тексту Рашид ад-Діна не дозволяє погодитись з припущенням С. О. Плетньової.

Так, у розповідному у Східній Європі варіанті твору Рашид ад-Діна сказано, що після розгрому асів і половець на одному з островів Менгу-каан провів таємно, і лише після цього, «у таку-чл, у рік куриці, що відповідає 634 р. х [4 вересня 1236 — 23 серпня 1237 р. н.е.] монголи зайнялися «віною з мохшею [вар.: бухш., юкш.] буртасами й арджанами» і підкорили їх «Восени 1237 р. монгольські війська «пішли війною на руських» Далі Рашид ад-Дін повідомляє: «Бату, Орда, Гуук-хан, Менгу-каан, Кулхан, Кадан і Бури разом обложили місто Арпан [Рязань — О. Б.] і за три дні захопили [його]. Після цього вони заволдоли також містом же [Коломскою О. Б.]» [Тизенгаузен, 1941, с. 36; Рашид ад-Дін, 1960, с. 38; Рашид ад-Дін, 1980, с. 130–134].

У відомому в Ірані списку «Історії монголів»³ Рашид ад-Діна подані в більш стиснутому вигляді, і там відсутні відомості про похід монголів на мохшу, буртасів і арджанів, що мали відбуватись напередодні вторгнення до Північно-Східної Русі, восени 1237 р. [Рашид ад-Дін, 1379/1995 с. 486]. Ще більш стисла інформація про ці події міститься в «Історії завоювання світу» Джувейні. Оповідання Джувейні більшою деталлю збігається з текстом твору Рашид ад-Діна [Тизенгаузен, 1941, с. 24].

Таким чином, або Рашид ад-Дін запозичив сюжет про половецького ватажка Бачмана у Джувейні, або Джувейні та Рашид ад-Дін користувалися одним джерелом інформації. Але у творі Джувейні в розповіді про половецького еміра Бачмана відсутні відомості про те, що разом з ним монголами у районі Волги чинив опір також ватажок асів Качир-Укуле. Тому можна висловити припущення, що наведена у творі Джувейні розповідь про половецького еміра Бачмана являє собою перекруту версію Рашид ад-Дін, який жив пізніше, додав до цього ще зведення про ватажка асів Качир-Укуле. При цьому спочатку могла з'явитися версія, де не містяться дані про похід монголів проти мохш, буртасів і арджан у 1237 р. (634 р. х). Отже, більш повний варіант розповіді є найбільш пізнім. Це припущення підтверджує також правильна транслітерація назви міста Рязань — Riazan, замість Arpan у поширеній редакції твору Рашид ад-Діна.

Отже, згадування полсцевів і асів на Волзі після захоплення монголами Волзької Булгарії, ландшафт місцевості, де завжди присутній ліс, змушують погодитись з думкою тих істориків, які вважають, що описані події відбувалися саме в районі Середньої Волги [Греков, Якубовський, 1950, с. 58–59; Джиоев, 1982, с. 13; Толочко, 1987, с. 168; Толочко, 1999, с. 167]. У зв'язку з цим необхідно згадати припущення тих дослідників, які вважають, що буртаси правобережжя Середньої Волги в епоху середньовіччя були аланами [Pritsak, 1978, p. 264; Добродомов, 1980, с. 403]. Отже, виникає думка, що поволянці аси очолювані еміром Качир-Укуле, і буртаси правобережжя Середньої Волги — це той самий народ Цілкомо можливо що каралани заходили монголів не змогли б знищити всіх представників цього досить численного народу — буртаси згадуються аж до XVII ст. як сусіди булгар і мордві. У даному випадку мова може йти про одне з племен буртасів, що взяло участь в антимонгольському повстанні, очолюваному кипчакським еміром Бачманом.

Таким чином, можна констатувати, що у VI—X ст. алани північнокавказького походження здійснили до правобережжя Середньої Волги принаймні три значимі міграції: 1) наприкінці V—VI ст. під тиском онгурів та тюркютів з Північного Кавказу алани мігрували на землі мордві; 2) у VIII ст. хозари цілеспрямовано переселили аланів-асів з Північного Кавказу для утвердження своєї влади серед мордовських племен; 3) у другій половині X ст., після занепаду Хозарського каганату, частина аланів півострового Подоння змуснена була переселитися до правобережжя Середньої Волги, збільшивши таким чином чисельність аланського населення в цю зону. Перебування аланів на правобережжі Середньої Волги відобразило не лише в етнокультурному розвитку місцевих мордовських племен, а й сприяло поширенню в регіоні етнічних назв Мордва та Буртас, що мали іранське походження.

³ Видання здійснене під редактуванням доктора Бахшама Керімі у 1985 р. в Тегерані, зазначив у передмові до тегеранського видання Бахшам Керімі: «Біографія хана Джучи та його сина Бату була взята із варіанту твору Рашид ад-Діна, опублікованого у 1901 р. директором Національної бібліотеки Франції Едгаром Блоше [Рашид ад-Дін, 1379/1995 с. 3–5, 476–476].»

Литература

- Аббаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Л., 1958. Т. 1.
- Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969.
- Алихова А. Е. К вопросу о буртасах // СЭ. 1949. № 1.
- Алихова А. Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н.э. // И. древней и средневековой истории мордовского народа. Саранск, 1959.
- Алихова А. Е. Средне-цинская мордва // Материальная культура средне-цинской мордвы VIII–XI вв. Саранск, 1969.
- Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.
- Афанасьев Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // СЭ. 1984. № 4.
- Афанасьев Г. Е., Рунин А. П. Мокрая Балка. Дневник раскопок. М., 2001. Вып. 1.
- Ахмеров Р. Б. Могильник близ г. Стерлитамака // СА. Т. XXII. М., 1955.
- Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Труды XV AC. М., 1914. Т. 1.
- Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Сочинения. М., 1963. Т. II. Ч. 1.
- Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. "Слово о погубили Русско земли". М.–П., 1965.
- Бутков П. О браках князей Русских с Грузинками и Ясынями в XII веке // Северный архив. 1825. № 4.
- Бушаков В. А. Этними "бодрак" и "буртас". До питання про історичну док буртасів // Східний світ. 1995 (№2)–1996 (№1).
- Васильев Б. А. Проблема буртасов и мордва // Вопросы этнической истории мордовского народа. М., 1960.
- Васюткин С. М. К вопросу об исторических судьбах сарматского населения Нижнего Поволжья // Вопросы этнической истории Волго-Донья (Материалы научной конференции). Пенза, 1992.
- Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. Воронеж, 1984.
- Вихляев В. И. Культурные связи сурско-цинской мордвы с аланскими племенами Северного Кавказа и Дона во второй половине I тыс. н.э. // Материалы по археологии и этнографии Мордовии. Саранск, 1974.
- Вихляев В. И. Мордовские племена эпохи разложения первобытно-общинного строя и их соседи // Этнокультурные связи мордвы (Доклятынский период). Саранск, 1988.
- Воскресенская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1856. Т. VII.
- Галгойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. Тбилиси, 1966.
- Галгойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников. Происхождение осетинского народа. Орджоникидзе, 1967.
- Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. Санкт-Петербург, 1994.
- Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, 1870.
- Генинг В. Ф., Халихов А. Х. Ранние болгары на Волге. М., 1964.
- Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. М.–Иерусалим, 1997.

- Голово О. Б. Торки в истории причорноморских степей // Східний світ. 1999. № 1–2 (Етноп. До 80-річчя академіка С. Прицака).
- Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. Казань, 1948. Вып. 1.
- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950.
- Джавахадзе Н. В. Система родства осетин. Тбилиси, 1989.
- Джисоев М. К. Алания в XIII–XIV вв. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., 1982.
- Димитров Д. И. Прыабльгарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987.
- Добродомов И. Г. О некоторых гипполизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР. Чебоксары, 1980а. Вып. 97.
- Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя – ятнос – история. М., 1989.
- Добродомов И. Г. Об одном алано-буртасском имени в эпитафиях волжских болгар XIV века // Ономастика и эпиграфика средневековой Восточной Европы и Византии. М., 1993.
- Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962. Т. 1.
- Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах. Ч. 1 // Статьи и рассказы А. Куника и барона В. Розена. Санкт-Петербург, 1878.
- Иордан О. Происхождении и деяния гетов // Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. М., 1960.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1843. Т. II.
- Иченская О. В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982.
- Ищериков П. А. Аланский могильник близ г. Стерлитамака // КСИИМК. М., 1952. Т. XLVII.
- Калоев Б. А. Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX вв. // КЭС. М., 1984. Т. VIII.
- Карсанов А. Н. Ясыня из Волжской Болгарии // Герменевтика древнерусской литературы. М., 1994. Сб. 6. Ч. II.
- Клима Л. Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н.э. // Советское финно-угроведение. 1989. № 1.
- Ковалевская В. Б. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе // Плиска–Преслава. Прыабльгаската култура (Материали от Прыабльгарско-святската среща, Шумен, 1976). София, 1981. Т. II.
- Коксовцов П. К. Еврейско-хазарская перелиска в X в. Л., 1932.
- Константин Баргянородный. Об управлении империи / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. М., 1991.
- Крупинов Е. И. Из итогов археологических работ // Известия СО НИИ Орджоникидзе. 1940. Вып. IX.
- Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. 1962. № 106.
- Кузнецов В. А. Рецензия на работу С. А. Плетневой "От кочевий к городам" // СА. 1960. № 2.

- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Л. 1926–1928. Т. I
Левцкий Т. "Китаб ар-раут аль-Митар" ибн абу ал-Мунсина ал-Химйари" как
сточник сведений о Восточной, Центральной и Северной Европе // Проблемы
остоковедения 1960. № 3.
Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. Очерки социально-политической
стории. Л., 1987.
Лыткин В. И. Пермско-иранские языковые контакты // Вопросы языкознания
1975. № 3.
Магомедов А. Х. Семья и семейный быт осетин в прошлом и настоящем
рджоникидзе 1962.
Максимов Е. К. Позднейшие сармато-аланские погребения V–VIII вв. на
ерритории Нижнего Поволжья // Труды Саратовского областного музея
раеведения (Археологический сборник) Саратов. 1956. Вып. 1.
Материалы по истории мордвы VIII–IX вв. (Дневник раскопок П. П. Иванова)
Аршанск 1952.
Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем
редневековье // СА. 1955. Т. XXIII.
Миллер В. Ф. Осетинские этюды. М., 1887. Т. III.
Минаева Т. М. К истории алан Верхнего Прикубанья по археологическим
данным Ставрополь, 1971.
Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. М., 1963.
Мордва // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз и А. Эфрон Санкт-
Петербург, 1896. Т. XIX. А.
Мухамедьяров Ш. Ф. Народы Среднего Поволжья и Приуралья в IX – первой
четверти XIII вв. // Очерки истории СССР IX–XV вв. М., 1953. Ч. 1.
Нечаева Л. Г. Об этнической принадлежности подбояных и катакомбных
погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе //
Исследования по археологии СССР Сборник в честь М. И. Артамонава Л., 1961.
Новосельцев А. П. Русь и государство Кавказа // Пашуто В. Т. Внешняя политика
Древней Руси. М., 1968.
Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время
// КСИА. 1964. Вып. 99.
Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. 1967.
№ 142.
Плетнева С. А. Средневековые "амазонки" в европейских степях //
Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья. I тысячелетие
Воронеж, 1983.
Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье Дмитриевский
археологический комплекс. М., 1989.
Плетнева С. А. Половцы. М., 1990.
Повесть временных лет / Под ред. Д. С. Лихачева. М.–Л., 1950. Ч. I.
Полеских М. Р. В недрах времен. Пенза, 1956.
Полеских М. Р. Боевое оружие и снаряжение из могильников Армиевского типа
// СА. 1968. № 1.
Полеских М. Р. Древнее население Верхнего Посурья и Примокшанья. Пенза,
1977.
Полов А. И. Буртасы и мордва // Ученые записки ЛГУ (Серия востоковедческих
наук Советское финно-угроведение). 1948. Вып. 2.
Полов А. И. Названия народов СССР. Л., 1973.
Прицак О. Деремела=Бродники // International Journal of Slavic Linguistics and
Poetics 1965. IX.
Пчелина Е. Г. Упоминания о ясах в русских летописях // МИА. 1963. № 114.
Раев Р. Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2000.
Рашид-ад-дин. Сборник летописей М.–Л., 1952. Т. I. Кн. I.
Рашид-ад-дин. Сборник летописей М.–Л., 1952. Т. I. Ч. 2.
Рашид-ад-дин. Сборник летописей М.–Л., 1960. Т. II.
Рашид ад-Дин Джами ат-Таварих. Критический текст. М., 1980. Т. II. Ч. I.
Рашид ад-Дин Джами ат-Таварих. Тарих-и муғул. Тегран, 1379/1995.
Рубрук Г. Путешествие в восточные страны // Карпини П. История монголов
Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. М.–Л., 1957.
Саханев В. Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // Известия
Археологической комиссии. М., 1914. Т. 56.
Серебренников В. А. История мордовского народа по данным языка // Этногенез
мордовского народа. Саранск, 1965.
Синицын И. В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–
1955 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР № 78. М., 1960.
Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время (Археология СССР)
М., 1989.
Татищев В. Н. История Российская. М.–Л., 1964а. Т. III.
Татищев В. Н. История Российская. М.–Л., 1964б. Т. IV.
Тверская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1863. Т. XV.
Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды
М.–Л., 1941. Т. II.
Толочко П. П. Древняя Русь. К., 1987.
Толочко П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999.
Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы
Харьков, 2006.
Тортика О. О. Алано-болгарське населення Північно-Західної Хазарії в
етносодіальному та геополітичному просторі Півдня Східної Європи. Автореф. дис.
доктора іст. наук Харків, 2007.
Трофимов Т. А. Антропологические материалы из аланского могильника возле
Свердловска в Башкирии // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
М., 1952. Вып. XVII.
Тумански А. Буртасы и Бердасы // Известия Высших Тифлисских женских курсов
Тифлис, 1914. Кн. I. Вып. 1.
Фенелл Дж. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. М., 1989.
Уэльсон Д. А. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-
Ахмеда Бен Омар ибн-Дада. Санкт-Петербург, 1869.

Худуд ал-Алем, 1930 Худуд ал-Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Л., 1930

Kálmán R. A jázok eredete és nyelve. Kecskemet, 1977

Lewicki T. Ze studiów nad źródłami arabskimi Cześć Siedrby i pochodzenie Burtasów,

// *Slawia Antiqua*. Poznań, 1965. № 12

Minorsky V. *Hudud al-‘Alam. The regions of the world*. London—Oxford, 1937

Pritsak O. *The Khazar Kingdom conversion to Judaism* // *Harvard Ukrainian studies*

1978. Vol II No 3.

Pulleyblank E. G. *The Consonantal System of Old Chinese. Part II* // *Asia Major*

1963. Vol 9. No 2.

С. Бубенок

The Alans on the right bank of Middle Volga
in the 6-13-th centuries AD

According to the data of Archeology and written sources we can constant three migrations of the Northern Caucasian origin Alans to the right bank of Middle Volga in the Medieval times: 1) in 5-6 centuries AD as a result of expansion of the Onogurs and Turkuks in the North Caucasus; 2) in the 8-th century AD as a result of policy of the Khazars; 3) in the second half of the 10-th century as a result of flight of the Alans from the Don region after the downfall of Khazar kaganate. The being of the Alans in the Volga region promoted to the spreading of Iranian origin ethnic name Mordva and Burtas there.

А.З. Винников, В.Н. Ковалевский
(Воронежский государственный университет)

МОГИЛЬНИК САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ У С. ТИХИЙ ДОН В ВОРОНЕЖСКОЙ ОБЛАСТИ

В процессе исследования поселения срубной культуры эпохи бронзы у с. Тихий Дон Богучарского района Воронежской области был выявлен ряд комплексов салтово-маяцкой культуры эпохи раннего средневековья. Среди них три погребения одно из которых с захороненной рядом лошастью, жертвеник, состоящий из костей туши телянка.

Поселение (а следовательно и интересующий нас могильник) расположены на первой надпойменной террасе правого берега р. Дон, в 1,5 км к северо-востоку от современного села Тихий Дон, площадь которого еще несколько десятилетий назад занимала и значительную часть срубного поселения, культурный слой которого, за исключением юго-восточной части, практически не сохранился (рис.1). Именно на сохранившейся части поселения эпохи бронзы и выявлены раннесредневековые погребения (рис.2).

Погребение 1 (рис.2-5). На уровне материка (светлая материковая глина) довольно четко обозначилось светло-серое пятно (чернозем, насыщенный мелкой меловой крошкой и глиной). Разборка пятна показала, что оно является заполнением ямы, ориентированной длинной осью по линии северо-восток – юго-запад. Длина ямы 1,86 м, ширина 0,5 м у северо-восточной стенки и 0,56 м у юго-западной. Углы ямы скруглены. Глубина материкового основания ямы 0,8 м, а от современной дневной поверхности, т.е. с учетом почвенного слоя, в котором находится яма – 1,18 м. Стенки ровные, почти отвесные. Верхнее светло-серое заполнение своеобразной линзой в центральной части ямы вклинилось на 0,12-0,16 м, а далее шло более гумусированное заполнение. На глубине 0,57-0,6 м от уровня материка выявились деревянные конструкции, подвергшиеся воздействию огня. Конструкция представляла собой раму (ящик), перекрытый сверху крышкой. Высота рамы 0,18-0,2 м, ширина ее 0,4-0,44 м, толщина сохранившихся плах 0,04-0,05 м, т.е. стенки рамы практически вплотную примыкали к материковым стенкам. Крышка сохранилась значительно хуже. От нее остался лишь угольный слой толщиной 0,04-0,05 м, да и то не по всей поверхности. В заполнении, между крышкой и материковым полом, на котором лежал погребенный, встречено значительное количество угольков. На самом полу, под погребенным, встречены следы какой-то подстилки, так же вперемешку с угольками (рис.3).

На деревянном перекрытии рамы стоял маленький лепной глиняный сосудик (рис.3.1, рис.8.3). Он довольно грубой и небрежной работы, коричневого обжига. с

Погребение было открыто сотрудником Государственной инспекции охраны историко-культурного наследия Воронежской области К.Ю.Ефимовым. Раскопки проводились в здании Воронежского университета (рук. И.Е.Сафонов, В.Н.Ковалевский).